

Розділ V

КОГНІТИВНІ АСПЕКТИ ЛІНГВІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

УДК 81'373.61

Наталія Базилевич
(Херсон)

НАПРЯМИ ДОСЛІДЖЕННЯ РЕФЛЕКСІЇ У ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВІ

У статті розглядаються основні напрями дослідження рефлексії у літературознавстві та з'ясовується сутність таких понять, як літературна рефлексія, рефлексія автора, рефлексія героя, рефлексія читача. Також висвітлено основні лінгвокогнітивні операції декодування й інтерпретації дискурсу рефлексії автора.

Ключові слова: літературна рефлексія, рефлексія автора, рефлексія героя, рефлексія читача, когнітивні процеси, лінгвокогнітивні операції.

Рефлексія, будучи властивістю людського мислення, має тісний зв'язок із мовою та процесом літературної творчості, тому питання рефлексії неодноразово порушувалися в літературознавстві. Історична поетика, літературознавство, вивчаючи теоретичні й експериментальні розробки філософії і психології, розширюють дослідницькі горизонти поняття «рефлексія» та надають корисний матеріал для лінгвістів про способи вербалізації свідомості й мислення автора (М. Ф. Алефіренко, Є. М. Верещагін, М. І. Костомаров, В. В. Красних та ін.).

Актуальність обраної теми визначається її відповідністю загальним спрямуванням когнітивно-дискурсивних розвідок на пошук підходів до розкриття когнітивних механізмів формування та інтерпретації різних типів дискурсів.

Метою статті є обґрунтування сутності поняття рефлексії в літературознавчих розвідках та висвітлення основних когнітивних процесів формування та лінгвокогнітивних операцій інтерпретації дискурсу рефлексії автора.

Феномен «рефлексія» у літературознавстві, який розглядається у дослідженнях М. П. Абашевої, Д. П. Бака, Г. І. Богіна, С. Н. Бройтмана, В. М. Петрова, Д. М. Сегала, В. І. Тюпи та інших, вивчався за трьома напрямками: літературної рефлексії (роздуми над природою естетичної творчості), авторської рефлексії та рефлексії читача (розуміння / інтерпретація літературних текстів).

У сучасній українській та зарубіжній філології проблемі авторської рефлексії як формі вираження свідомості автора та вияву його суб'єктивності присвячено дослідження Ю. М. Бамбур [5], Ф. Хатчисона [18], Ф. Хакемальдера [17], К. Девід [15], М. Ю. Маркасова, Н. О. Ніколіної та інших.

Поняття «літературна рефлексія» пов'язують із періодом становлення художньої прози. Відокремлення художньої прози від епістолярної, критичної, ділової літератури та пошук власної мови пов'язаний із потребою усвідомлення природи художньої прози. Тому вчені вважають літературну рефлексію, яка виявляється в особливій «літературоцентричності сюжету й оповіді» [14, с. 127], одним із основних способів збереження ідентичності художньої літератури як особливої семіотичної системи [12].

Виділяючи історичні та типологічні форми літературної рефлексії, вчені спираються на переодизацію літературного розвитку, яку розробив С. С. Аверінцев [1] (дорефлексивний

традиціоналізм, рефлексивний традиціоналізм, антитрадиціоналізм). Вирізняють наступні історичні форми літературної рефлексії: 1) традиційна – «риторична рефлексія» в літературі до XIX ст., що характеризує період рефлексивного традиціоналізму, пасивна, здійснюється лише у вигляді спеціальних трактатів [13]; 2) антитрадиційна – «творча рефлексія» в літературі XIX–XX століть, що характеризує період рефлексивного традиціоналізму, має активний характер. Така рефлексія ставить питання буття літератури практично [3].

У науковій літературі є декілька підходів до розуміння літературної рефлексії: 1) як самовизначення митця в акті слова [4]; 2) як пошук автором свого індивідуального слова для подолання «плюралізму художніх практик» [2]; 3) як пошук письменником першообразу форми твору і вибором естетичних рішень, покликаних йому відповідати [12]. Тому аналогами літературної рефлексії виступають терміни «самоідентичність», «творча рефлексія», «художня рефлексія» «персональна ідентичність».

Але беззаперечно, що рефлексія автора не обмежується лише естетичними міркуваннями про власний твір. Рефлексія може включати в себе як літературні, так і нелітературні мовні практики, або стосуватися якогось предмета чи явища, героя, або його оцінки, смислу життя тощо. Тому рефлексія, яка вербалізована у творі, є багатоплановою і повинна розглядатися як форма вираження свідомості автора – авторська рефлексія (рефлексія автора) [5].

Іншою важливою складовою твору є рефлексія героя. Деякі дослідники, наприклад В. В. Гнатко, вважають, що рефлектуючий герой – це одна із можливих форм переходу від суб'єктивного плану автора в об'єктивний план його твору. Це герой, наділений архітектонічною обізнаністю, більш ніж інші розуміє авторську волю. Він займає центральне місце в творі, і його фігура, на думку В. В. Гнатко, є незамінною. Такий герой виконує волю автора, у чому б вона не проявлялася [11].

Третім напрямом у дослідженні феномена рефлексії в літературознавстві є вивчення проблеми **рефлексії читача**. Це питання контакту читача з художнім твором і психологічне дослідження рівнів розвитку читача і його можливостей. Для особистості читача важливе значення має розуміння тексту, пов'язане з пробудженням рефлексії. Герменевтичні зусилля при читанні високохудожніх текстів уможливають повноцінний діалог між письменником і читачем за рахунок залучення читача до сприйняття художнього тексту, розуміння художньої ідеї і більше – подолання бар'єрів у комунікації. Дієве значення в подоланні такого розриву має інтерпретація як висловлена рефлексія. Тому техніка розуміння текстів культури трактується Г. І. Богіним як особливе інобуття рефлексії, а навчання її – як актуальне завдання гуманітарної практики. [9] На його думку, воістину великим є той письменник, який навчає читача не готовому розумінню, а рефлексії – здатності доходити до розуміння самотійно.

Інші вчені, наприклад А. Б. Бушев, також підкреслюють, що і від реципієнта художнього тексту також вимагається співтворчість з автором, дискурсивне побудування питання до себе, освоєння тексту культури через удосконалення способів спрямування рефлексії на світ. Іншими словами, рецепція художнього тексту для читача представляє собою модель спрямування його рефлексії на світ [10]. Рефлексія веде читача до розуміння тексту. Сприйняття художнього тексту, що вимагає «співпереживання» читача, зумовлено індивідуальністю того, хто сприймає: рівнем його культури, його розумінням законів художньої інтерпретації, стилістичних прийомів. Приміром, А. А. Богатирьов стверджує, що рефлексія читача – це збагнення ідеї автора, вираженої різноманітними текстовими засобами, що рефлексія читача полягає у створенні «образу автора», а наближення до адекватного розуміння твору можливе лише тоді, коли рефлексії письменника і читача суголосні [8].

У нашому дослідженні застосовано методи *когнітивного* аналізу для опису когнітивних процесів формування дискурсу рефлексії В. Черчилля (рефлексія автора), а також методику здійснення *лінгвокогнітивних операцій* мапування і процедур *лінгвокогнітивного моделювання* для декодування й інтерпретації дискурсу В. Черчилля (рефлексія читача).

Основним принципом лінгвокогнітивного підходу до вивчення мовних явищ у дискурсі є принцип менталізму – принцип, згідно з яким дослідження людської діяльності повинно враховувати структури, операції і властивості людського мислення. Для когнітивної лінгвістики цей принцип передбачає аналіз мови як ментально-репрезентативної системи і мовленнєвої діяльності як активізації різних фрагментів і зв'язків цієї системи в кореляції з іншими складовими свідомості [15]. Спираючись на систематизацію понять, запропоновану Л. І. Белеховою, надаємо тлумачення таких термінів, як «когнітивний процес», «лінгвокогнітивний процес», «лінгвокогнітивна операція».

Когнітивний процес (від лат. *processus* ‘хід, рух, проходження, просування вперед’) загалом – це рух думки людини, спрямований на осмислення предметів, явищ і подій навколишньої дійсності з метою упорядкування, категоризації знань про світ [6].

Лінгвокогнітивний процес орієнтований на визначення характеру взаємодії між мовою й мисленням. Він слугує трансформації образу ейдетичного, передконцептуального в образ концептуально структурований та охоплює низку лінгвокогнітивних операцій і підпорядкованих ним лінгвокогнітивних процедур, що забезпечують вербалізацію образу, втілення концептуальної структури в словесну тканину поетичного тексту [6].

Лінгвокогнітивна операція (від лат. *operatio* ‘дія, спрямована на розв’язання якогось завдання’) уключає сукупність дій, спрямованих на формування словесних поетичних образів [6]. Лінгвокогнітивними операціями вважаємо, слідом за Л. І. Белеховою, різні види **концептуального мапування** (*conceptual mapping*) – аналогового, субститутивного, контрастивного і наративного – як основного, фундаментального когнітивного процесу, що супроводжує пошук та опрацювання людиною будь-якої інформації.

Оскільки рефлексія здійснюється в межах мови, відповідно вербалізована рефлексія може бути ключем до інтерпретації когнітивних процесів, задіяних особистістю в ході роздумів над певними проблемами. Відповідно, безпосередніми вербальними маркерами рефлексії в текстах історико-мемуарних творів В. Черчилля виступають номінативні засоби на позначення предикатів ментальної діяльності, які в комплексі представляють своєрідну модель ментальних дій автора: міркування, судження, аналіз, оцінку, припущення, зіставлення, усвідомлення, спрямованість думки в минуле, спрямованість думки в майбутнє, прогнозування.

Уважаємо, що процеси формування рефлексії зумовлюють характер лінгвокогнітивних операцій і підпорядкованих ним лінгвокогнітивних процедур, необхідних для інтерпретації тексту (рефлексія читача). Методика визначення лінгвокогнітивних операцій концептуалізації в дискурсі рефлексії полягає в когнітивній інтерпретації значень номінативних одиниць, які актуалізують ті чи інші лінгвокогнітивні операції. В основу визначення й інтерпретації лінгвокогнітивних операцій рефлексії залучаємо визначені Л. І. Белеховою когнітивні процеси декодування й емпатизації, що здійснюються через лінгвокогнітивні операції активації знань інтерпретатора (читача) про ментальний світ особистості та операції мислення особистості, а також експлікації способів їх актуалізації в тексті [7].

Проілюструємо зазначене на прикладі. У рефлексивно маркованому контексті: *The Victorian Age was the age of accumulation; not of a mere piling up of material wealth, but of the growth and gathering in every land of all those elements and factors which go to make up the power of States* [19, p. 4] об’єкт рефлексії В. Черчилля – *Victorian Age* (‘вікторіанська епоха’). Номінативною одиницею, що характеризує об’єкт рефлексії, є фраза *age of accumulation* ‘епоха накопичення’. Експліцитними номінативними знаками, які сигналізують про перебіг рефлексивної думки, є: *not of* ‘не лише’, *but* ‘а / але’. Інтерпретуючи зміст вікторіанської епохи, В. Черчилль характеризує її як *age of accumulation* (‘епоха накопичення’), а далі розчленовує поняття *accumulation* на два складники: *piling up of material wealth* (‘накопичення матеріального статку’) та *the growth of power of States* (‘накопичення сили’). Когнітивним процесом, в основі якого лежить розчленування явища на складові частини, виступає аналіз. Шляхом асоціативного осмислення номінативних одиниць *age of*

accumulation ‘епоха накопичення’ і здійснення лінгвокогнітивної операції аналогового мапування моделюємо концептуальну метафоричну схему AGE IS A CONTAINER ‘ЕПОХА Є КОНТЕЙНЕР’.

Або, наприклад, у контексті *Amid the torrent of violent events one anxiety reigned supreme* [20, р. 98] в основі осмислення В. Черчиллем подій Другої світової війни лежить когнітивний процес асоціації, який об’єктивується номінативними одиницями *torrent of violent events* ‘потік шалених подій’ та *anxiety reigned supreme* ‘тривога панувала безмежно’. Застосування лінгвокогнітивної операції аналогового мапування і структурування образ-схем події Є ПОТІК і ТРИВОГА Є ВОЛОДАР уможлиблює декодування та інтерпретацію дискурсу рефлексії В. Черчилля.

Узагальнюючи відзначене, можна зробити висновок, що важливим складником літературного твору є авторська рефлексія – форма вираження свідомості автора. Рефлексію автора розуміємо як комплекс ментальних операцій у системі інтелектуальної діяльності особи, спрямований особистістю на осмислення себе та зовнішнього світу.

По-друге, когнітивним підґрунтям дискурсу рефлексії автора постають когнітивні процеси формування рефлексії, лінгвокогнітивні операції концептуального мапування є необхідними для здійснення читачем / інтепретатором декодування й інтерпретації дискурсу рефлексії автора.

Перспективою дослідження може бути більш детальне вивчення феномена рефлексії читача, зокрема механізмів, які задіяні в процесі декодування та інтерпретації імпліцитних смислів твору.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аверинцев С. С. Античная риторика и истоки европейской традиции / С. С. Аверинцев. – М. : Языки русской культуры, 1996. – 447 с.
2. Аствацатуров А. А. Проблема рефлексии в раннем творчестве Т. С. Элиота / А. А. Аствацатуров // Открытый научный семинар «Проблемы истории и теории литературы». Конвенция. Рефлексия. Авторское самосознание. Материалы первого заседания, 28 февраля 1998 г. – С.-Пб, 1998. – С. 18 – 25.
3. Бак Д. П. Эволюция художественной рефлексии как проблема исторической поэтики / Д. П. Бак, В. И. Тюпа. – Кемерово : КемГУ, 1988. – С. 4 - 15.
4. Бак Д. П. Творческая рефлексия в литературном произведении : природа и функции : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. филол. наук: спец. 10.01.06 «Теория литературы» / Д. П. Бак. – М., 1990. – 18 с.
5. Бамбур Ю. Н. Формы авторской рефлексии в прозе Дж. Фаулза / Ю. Н. Бамбур // Питання літературознавства : [зб. наук. пр.]. – Чернівці : Рута, 2006. – Вип. 71. – С. 3 - 10.
6. Белехова Л. И. Образное пространство американской поэзии / Л. И. Белехова // Язык и пространство : проблемы онтологии и эпистемологии : [монография] / А. Э. Левицкий, С. И. Потапенко, Л. И. Белехова и др.; под ред. А. Э. Левицкого, С. И. Потапенко. – Нежин: Издательство НГУ имени Николая Гоголя, 2011. – С. 349 – 382.
7. Белехова Л. И. Алгоритм прототипического прочтения поэтического текста (на материале американской поэзии). / Л. И. Белехова // Науковий вісник Херсонського державного університету. – Серія : Лінгвістика : [зб. наук. пр.]. – Херсон : ХДУ, 2013. – Випуск XIX. – 325 с.
8. Богатырев А. А. Схемы и форматы индивидуации интенционального начала беллетристического текста / А. А. Богатырев. – Тверь : Твер. гос. ун-т, 2001. – 197 с.
9. Богин Г. И. Обретение способности понимать / Г. И. Богин [Электронный ресурс]. – Тверь 2001. – 731 с. – Режим доступа : www.bim-bad/docs/bogin_ponimanije.pdf
10. Бушев А. Б. Интерпретация текста как высказанная рефлексия / А. Б. Бушев // Поверх барьеров : человек, текст, общение : [Тезисы научной конференции, посвященной 70-летию со дня рождения А. А. Леонтьева]. – М.: Смысл, 2006. – С. 38 – 41.

11. Гнатко В.В. Автор и герой в ситуации рефлексии // Наследие М. М. Бахтина и проблемы развития диалогического мышления в современной культуре : Тезисы международной научной конференции. – Донецк, 1996. – С. 66 – 67.
12. Михайлов В. В. Литературная рефлексия / В. В. Михайлов. – М., 2001. – 129 с.
13. Тюпа В. И. Эволюция художественной рефлексии как проблема исторической поэтики / В. И. Тюпа, Д. П. Бак. – Кемерово : КемГУ, 1988. – С. 4 – 15.
14. Хатямова М. А. Формы литературной саморефлексии в русской прозе первой трети XX века : [монография] / М. А. Хатямова. – М. : Языки словянской культуры, 2008. – 326 с.
15. David Kidd. Reading Literary Fiction Improves Theory of Mind / Kidd David, Emanuele Castano // Science № 342 (2013). – P. 377 – 380.
16. Fauconnier G. Principles of Conceptual Integration / G. Fauconnier, M. Turner // Discourse and Cognition : Bridging the Gap : [ed. by J. R. Koenig]. – Stanford, 1998. – P. 269 – 283.
17. Hakemulder Frank. Effects of Literature on Empathy and Self-Reflection : A Theoretical-Empirical Framework / Frank Hakemulder, Eva Maria Koopmann. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.jltonline.de/index.php/articles/article/view/759/1779>
18. Hutchison Fred. The Moral Imagination, Politics, and Wisdom. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.renewamerica.com/columns/hutchison/120726> (10.09.2014), 2004.

ДЖЕРЕЛА ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

19. Churchill W. World Crisis / Winston Churchill. – 589 p. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://archive.org/details/worldcrisis/OOchur>
20. Churchill W. The Second World War. The Grand Alliance / Winston Churchill. – Vol. 3 – N. Y. : Houghton Mifflin Company, 1985. – 818 p.

Natalia Bazylevych

DIRECTIONS IN THE STUDY OF THE PHENOMENON “REFLECTION” IN LITERARY CRITICISM

The article is focused on main directions in the study of the phenomenon “reflection” in literary criticism and such concepts as literary reflection, author’s reflection, character’s reflection, reader’s reflection are being explained. Main linguo-cognitive operations of the process of the reader’s decoding and interpretation of the author’s reflection discourse are also being discussed.

Key words: literary reflection, author’s reflection, character’s reflection, reader’s reflection, cognitive processes, linguo-cognitive operations.

Наталія Базилевич

НАПРАВЛЕННЯ ІСЛІДОВАНИА РЕФЛЕКСІИ В ЛІТЕРАТУРОВО-ВЕДЕННІ

В статті розглядаються основні напрямки вивчення рефлексії в літературознавстві і розкривається сутність таких понять, як літературна рефлексія, рефлексія автора, рефлексія героя, рефлексія читача. Також розкриті основні лінгво-когнітивні операції інтерпретації дискурсу рефлексії автора.

Ключевые слова: літературна рефлексія, рефлексія автора, рефлексія героя, рефлексія читача, когнітивні процеси, лінгвокогнітивні операції.
